

Ars predicandi hungarorum

*Az Utolsó ítélet két megközelítése
a középkori magyar prédikációban*

KISS ANTAL

Tankönyvek utalásszerűen foglalkoznak csak a magyar irodalom egyik kicsiny, de tagadhatatlanul jelentős részével, a prédikációs irodalommal. Hogy miért mondható jelentősnek? Mert a 15. század végi és a 16. század eleji magyar lakosság nagy része – akkor még szilárd világnézeti elkötelezettségéből eredően – a különböző templomi, búcsús, illetve a városok terein elhangzó prédikációkon keresztül nyerte el átlagműveltségét akár a teológia, akár az irodalom területén. Ennek művelője volt Temesvári Pelbárt, akiknek magyar nyelvű beszédei írásban, latinul nemcsak hogy fennmaradtak, hanem a korabeli Európában óriási sikernek örvendtek. Az anyanyelv terjedése adta a bátorságot a kor másik jeles képviselőjének, a szemlélődő Kartauzi Névtelen szerzetesnek, hogy apácák számára szánt elmélkedéseit magyar nyelven írja meg. Kövessük nyomon a szerkesztés és a gondolat szabad áramlásának kettősségét. Ki hogy bánik a formákkal, miként szövi bele mondandóját a szigorú keretbe, mi beszédének a célja.

A történelem folyamán Istentől, Istenről mindig szavakon, az emberi megnyilatkozás e legalapvetőbb formáján keresztül szóltak. Az ember lett az eszköz Mózesről Jézusig, hogy közölje a transzcendens Isten titkát a törekeny emberi szavakban.

Az igehirdetésben mindmáig örökérvényű a *Márk evangéliuma* 16. fejezetének 15. versében található mondat. „Aztán így szólt hozzájuk: Menjetek az egész világra és hirdesétek az evangéliumot minden teremtménynek.”

A *Biblia* tele van olyan képekkel, melyekre nyugodtan mondhatjuk, hogy irodalmiak, az ismertebbek ezek közül a Teremtés, az Énekek éneke, Jónás könyve, János írásai vagy éppen Szent Pál himnusza. A szerveződő egyházban a kezdetektől megvolt magasabb esztétikai, formai, szerkesztésbeli irányultság. A skolasztika megjelenésével ez lényegesen nem változott, csupán szigorú elvek születtek a beszédstruktúrával kapcsolatban. Ahogy a szorongató szabályokkal készülő ikonok, úgy a keretek közé kényszerített középkori prédikációk is éppen ezzel együtt váltak művészetté.

A skolasztikus teológia és képisége

Érdemes megnéznünk a kor skolasztikus teológiájában az eszkatológia helyét. XII. Benedek ezt írja: „Az igazak, a megtisztultak lelke közvetlenül haláluk után a boldogító színelátásra jut, a halálos bűnben eltávozottak lelkei közvetlen haláluk után a pokolra jutnak.” A skolasztika, mint annyi más dologban, ebben is kidolgozta a maga minden részletre kiterjedő, sajátosan korhoz kötött rendszerét. Az akkori emberben felbukkanó kérdéseket fejtegette, például miben áll a pokol tüze, megállnak-e az égitestek az ítéletkor. Temesvári Pelbárt beszédében hasonló kérdések jelennek meg: miért látják messzebből a gonoszok az ítélő bírót, milyen lesz ennek arca, milyen félelmetes lesz a harsona hangja. Ábrázolása bár megrázó, de meglehetősen felszínes, nem jut el a dolgok mozgatórugóiig, jól bevált – teológiai, szónoklattani – fogásokkal dolgozik, ezekből építi fel rendszerét. Temesvári Pelbárt, de az egész középkor képiségéhez érdemes az utolsó ítélettel

kapcsolatban festett műveket megnézni. *Fra Angelico* képe az igazak helyzetét, *Hieronymus Bosch* az elkárhozottakét mutatja be. Természetesen szó és a festmény között nem képezonosságot kell keresnünk, hanem e teológiában is bizonytalan terület szellemiségének megjelenítését. A középkori festő és prédikátor is eszköztárának teljes latba vetésével dolgozik, és valójában az érzékeknél próbálja megragadni szemlélőjét, hallgatóját. *Fra Angelico* művéből és a Karthauzi Névtelen beszédének részleteiből is a megigazultak fényes, tarka öröme, túlcsoorduló gyönyörűsége árad. Hieronymus Bosch művének e kicsiny részletéből ömlik a sikamlós, visszataszító undor: a béka, a hal, a rágcsáló, a patkányfarok stb. megjelenítésével. Temesvári Pelbárt a szavakkal éri el ugyanezt a hatást.

Temesvári Pelbárt (1435-1504)

Pelbárt prédikációi megírásánál számol a hallgatóság vegyes összetételével, annak minden rendű és rangú, eltérő igényű tagjával. Írásai prédikációvázlatok, egy vasárnapra több is. Címzettjei miatt beszédeibe „csak azt iparkodott szűkösen és tömören felvenni, amit ad predicandum simplici populo – az együgyű nép előtt hasznosnak ítélt” – írja Horváth János. A kiváló irodalmár azon megjegyzésével, mellyel az együgyű népet jelöli meg kizárólagos hallgatóságként, nem érthetünk egyet. A ferences igehirdetés nincs tekintettel a társadalmi rétegződésre. E rend szóbeli tanúságtétele a maga korában is a városhoz, annak sokszínű hallgatóságához szólt. A 13. századi ferences igehirdető: „*joculator dei*, Isten komédiása. A város főterein lép fel, és e forgatagban hirdeti Isten ígét. *Assisi Szent Ferenc Regulájában* figyelmeztet, „hogy ne nézzék le és ne ítéljék el azokat, akiket lágy és színes ruhákba öltözködve látnak...” Ugyane mű 9. fejezetében így ír: „Arra is intem és buzdítom testvéreimet, hogy prédikációjukban legyen kipróbált és megtisztított a beszédjük, a nép hasznára és épülésére, és rövid beszédben hirdessék a bűnöket és erényeket, a büntetést és dicsőséget, mert rövid szót mondott az Úr is a Földön.” A ferences igehirdetésnek két lényeges komponense a hallgatóságból senkit ki nem rekesztő és a tömören fogalmazó prédikatori magatartás. E beszéd – bár már szerkesztett állapotban van – nem lehetett könnyű „lelki falat” a korabeli hallgatóság számára sem. Hosszú, bonyolult, unalmas, skolasztikus fejtegetésekkel teli. De Pelbárt, mivel korának embere volt nem is tehetett mást, minthogy igazodott az akkori tudomány normáihoz.

Mivel „modora: higgadt; skolasztikus elemzésekben, szám szerinti felosztásban és részletezésben kifáradhatatlan és szenvedélytelen”, éppen ezért „annál hatékonyabban érvényesülnek időnkénti felmelegedései, kivált egyik-másik száraz fejtegetésének hirtelen csattogással elszárnyaló záradékai” – értékeli a skolasztika szigorú munkamódszerének és e képiségnek a kettősségét Horváth János.

Az Utolsó ítéletről szóló beszéd szerkezete:

III. Beszéd ugyanarról a vasárnapról, ti. Krisztus eljövételéről a rettegnivaló ítéletre.

1. Bevezetés (Pericopa).

2. Tárgyalás

2.1. A rettenetes bírónak, Krisztusnak eljövételéről.

2.1.1. A harsonának félelmetes hangja.

2.1.1.1. Krisztus parancsszava.

2.1.1.2. Causa instrumentalis (a porból testek formáltatnak.)

2.1.1.3. Az arkangyal szava.

2.1.2. A hóhérok, azaz a démonok félelmetes dühe.

2.1.2.1. Az ítélet helye.

2.1.2.2. Hogyan gyűlhet e rövid idő alatt minden ember össze.

2.1.2.2.1. Az igazak összehívása hierarchikus sorrendben.

2.1.2.2.2. A démonok ítéletére hívása.

2.1.2.3. Miként kiáltanak az angyalok minden tartományban.

2.2. A bíró félelmetes kinézéséről.

2.2.1. Az ítéletkor Krisztust minden ember dicsőséges fényben látja?

2.2.2. Az ítéletkor Krisztust a jók és a gonoszok egyforma jól látják-e?

2.2.3. Az ítéletkor Krisztust miként látják az eredendő bűnben meghalt gyermekek

- 2.3. A félelmetes ítélet miatti szorongató félelelről.
- 2.3.1. Nagy Szent Gergely szerint.
- 2.3.2. Szent Ágoston szerint.
- 2.3.3. Damaszcénusz szerint.
- 3. Befejezés (könyörgés, buzdítás).

A Karthauzi Névtelen (műve keletkezése: 1525-1527)

A Karthauzi Névtelen esetében egészen más prédikációs módszerrel kell számolnunk, mint a ferences szónoknál. A karthauzi szerzet remeterend, szigorú szabályzattal, melyben többek közt szerepel az is, hogy az ott élő papok nem végezhetek pasztorációs munkát, hanem kizárólag az imádságnak, szemlélődésnek és a kétkezi munkának szentelik magukat, „in silentio strictissimo” (legszigorúbb csendben). E kétkezi munka adhatott alkalmat és lehetőséget, az imádság, szemlélődés, elmélkedés és elmélyült szerzetesi élet belső tartalmát, tartást és lelki finomságot e mű megalkotásához. A leírtakat a Karthauzi Névtelen szerzeteseknek, apácáknak, papoknak szánta, ellentétben a hallgatóság vegyes összetételére tekintettel levő, és másként fogalmazó ferencesek. Ehhez választ alkalmas eszközöket. Esetében tagadhatatlan Temesvári hatása, de sajátos olvasóközönsége miatt szüksége volt saját leleményességére és szerkesztési elveire is. Az Utolsó ítélettel kapcsolatban például képei egyszerűsödnek, szelídülnek. Ha Temesvárinak szemére vetettük, hogy hosszan és vontatottan fogalmaz, úgy itt meg kell jegyeznünk, hogy a karthauzi szerzetes tudatosan törekszik tömöríteni. Bár írása olyan közegnek készült, mely ezt szívesen hallgatta, mégis helyesen szűrte meg az általa ismert forrást.

A reformátori teológia előretörése, hódítása és népszerűsége az ő számára már valóság volt. Műve megerősítés kíván lenni az egyházban élő szerzetesek, klerikusok számára. Észreveszi a népnyelv fontosságát – amit a reformátorok rendkívüli módon hangsúlyoztak –, és a latinul nem tudók számára már magyarul írja műveit, hatalmas szakadékot átlépve és új irányt mutatva irodalmunknak. Nagy szükségét érezte egy magyar bibliafordításnak is, melynek egy töredékét neki köszönhetjük, amikor művében vasár- és ünnepnap episztolákat és evangéliumokat ültet át magyar nyelvre.

A teológia és a nemzeti nyelv a Karthauzi Névtelen céljainak elérésében tehát szorosan összefüggő dolgok.

Az Utolsó ítéletről szóló beszéd szerkezete:

Adventben másod vasárnap (az Utolsó ítéletről):

- 1. Bevezetés.
- 2. Tárgyalás.
 - 2.1. Első tanúság: Mi lesz az ítélet előtt.
 - 2.1.1. Az Úristen parancsa.
 - 2.1.2. Krisztusnak szava.
 - 2.1.3. Az arkangyal szózatja.
 - 2.1.4. Szent Agaton példája.
 - 2.1.5. Az Utolsó ítélet helyéről.
 - 2.1.6. Hogyan gyűlnek össze valamennyien a holtak.
 - 2.2. Másod tanúság: Hogyan lesz az ítélet.
 - 2.2.1. A Szentháromságból miért Krisztus az ítéelő.
 - 2.2.2. A bűnösök vádolása.
 - 2.2.3. Elkárhozásuk.
 - 2.2.4. Az ítélet magyarázata.
 - 2.3. Harmad tanúság: A szentencia kimondása.
 - 2.3.1. Az igazak felmagasztalása.
 - 2.3.2. A bűnösök ítélete.
 - 2.3.3. Lucifernek és társainak megátkozása.
 - 2.3.4. Az igazaknak adandó örök dicsőség.
- 3. Befejezés (könyörgés).

A két beszéd összehasonlítása

A beszédek szerkezete:

Mielőtt a szerkezeti vizsgálatot megkezdénénk, meg kell jegyezni, hogy miért ezt a felosztási módot választottuk, holott a skolasztikus homiletikának megvannak a maga jól bevált és elnevezett formái. Az általunk használt rendszerrel az írók szemléletét próbáltuk követni, valamint az összehasonlítás munkáját megkönnyíteni. Ebben tisztán megmutatkoznak rendszerező elveik, valamint az, hogy az adott témában mit tartottak fontosnak, hol egyeznek és hol térnek el egymástól.

Ha már nagy vonalakban ismerjük a sermókat, áttérhetünk a részletesebb vizsgálatra. A különbségek mindig a Karthauzi Névtelen részéről történő önálló munkákat sejtetnek, hisz számára Temesvári beszédei már rendelkezésre álltak. Nem egyszerű jámbor másolóról van tehát szó, hanem – mint majd látni fogjuk – egy koncepciózus lelki íróról.

A címeket szemlélve egy lényeges dologgal találkozunk, amit igazán a végén kellene megállapítani, ti. az Utolsó ítélethez való közeledésben éles különbség mutatkozik a két írás között. Temesvári azt mondja: „Krisztus eljövételéről a rettenivaló ítéletre”, míg a másik csupán ennyit: „Az utolsó ítéletről.” Már a bevezetőben említettük – a festményekkel való összehasonlításkor – Temesvári nyomasztó stílusát, és példányaként hoztuk a *terribilis* szót. Ez már rögtön a címben megjelenik, mintegy sugallva a következőket.

A bevezetésben Temesvári nyer a hosszúságot illetően. Hisz míg a téma igazi részéhez érne, egy Szent Bernát – és egy Apostolok Cselekedetéből való idézettel dúsítva fejtegeti Krisztus kétféle eljövételét. Az adventtel kapcsolatban ez érthető, de már előre vetíti megalkuvást nem ismerő skolasztikus „munkamódszerét” is.

A tárgyalásban az ítélet előzményeinek felsorolása szinte megegyezik a két szerzőnél. Mindketten megemlíti Szent Jeromos példáját. E részlet szerkezeti kidolgozásában az Érdy-kódex mégis világosabbnak bizonyul Pelbárttal szemben, aki saját felosztásában az előzményeket csak alpontokként említi. A rettenetes bírónak Krisztusnak eljövételéről szóló részben. A karthauzi felosztása áttekinthetőbb, már a főbb pontok tekintetében. Azaz, hogy az Utolsó ítélettel kapcsolatban a lényegesekre koncentrál – így az előzményre, az ítélet módjára, az ítélet kimondására –, eléri hallgatóiban, hogy a lényegi elemeket megjegyezhessek, míg Pelbárt, elveszve a részletekben, ilyen eredményre talán nem számíthatott. Bár valószínű, hogy mivel beszédét papok számára prédikációs támpontként szánta, ezzel kívánta megadni használójának a válogatás lehetőségét az adott témában, hogy mit kíván kiemelni, és mit elhagyni.

Továbbra is fenntarthatjuk állításunkat, hogy Pelbárt inkább az érzéki területek által fogható témák túlhajszolt megfestésével kívánta hallgatóiból kiváltani „a félelmetes ítélet miatti szorongató félelmet”, míg a Karthauzi Névtelen inkább jól megfontolt teológiát nyújt olvasói számára, de ahogy láttuk a „bínesek” esetében, nem szakadt el kora módszereitől sem. Ahelyett, hogy a Bíró félelmetes tekintetét ecsetelgetné, megpróbál például arra választ keresni, hogy a Szentháromságból miért éppen Krisztus lett az ítélő.

Az arkangyal szava után mindegyik sermóban találunk egy-egy saját részt, Pelbárt a démonok dühéről beszél, a Névtelen pedig Szent Agaton példáját hozza fel. (Ez utóbbit később Pázmány Péter is beépíti ebben a témában elhangzó beszédébe.) Ezután ismét két megegyező résszel találkozunk, az ítélet helyét és az összegyűlő emberek számát illetően. A tárgyalás többi részében, ahogy azt már az előbb is jeleztük, két egészen más koncepcióval találkozunk. Temesvári az ítélet rettenetességét részletezi, amennyire csak tudja, a Karthauzi pedig nem elaprózva, de nem is egészen érzelemmentesen fejt ki további mondandóját, amelyben buzdítással találkozunk, nem pedig kemény ostorozással. E különbség azonnal érthető, ha visszagondolunk arra, hogy a beszédek kiknek íródtak. Temesvári a világ emberéhez szólt, beszédvázlatait a papság kezébe szánta. Neki a hívők lelkiismeretét kellett felkelteni, megértésre buzdítani, és ennek elérésében kiváló eszköznek bizonyulhattak „a félelmetes ítélet miatti szorongató félelemről” megrajzolt képek. A Karthauzi szerzetesekhez címezte írását. A Harmadik Tanúság bevezetőjének végén nála ezt olvassuk: „Annak okáért felette kell embernek magát ótalmazni, hogy ezeknek félelmét eltávoztassa.” Az ő közönsége már túl van a hitbéli érettség egy fokán, mely más magatartást kíván e kérdésben, mint a világban élő keresztény. Nekik nem szokásos,

„rút” bűneiktől kell megszabadulni és félelmükben bűnbánatot tartani, hanem az élet-szentségre való szüntelen törekvést kell szívükben elültetni, amint maga mondja: „Bódog az ember, ki koronkéd félelmes.” Ezt a mondat egy saját részben, a Szent Agaton példázat végén található, ami biztos, hogy Pelbárt előtt is ismert volt, de úgy tűnik, közönsége lelki érettsége nem tette lehetővé ennek betételét az általa hasznosnak gondolt exemp-lumok közé.

Talán a két beszéd hangulatának különbségét a befejezésben láthatjuk a legtisztában. Megint képzeljük magunk elé a Hyeronimus Bosch- és Fra Angelico-képek már említett részleteit. Ha elolvassuk Temesvári 2.3.3. pontját, illetve a Karthauzi 2.3.4. pontját, úgy hasonló különbség tárul elénk, mint a két festő ábrázolásánál. Temesvári beszédét szinte erre a pontra hegyezi ki, egy életből vett, akár valós dologként is elképzelhető példával, melyet az akkoriban közkedvelt Damascénusztól kölcsönöz, s a rettenetet, félelmet teljessé teszi. A Karthauzi ellenben pozitív képpel zár, bemutatván az „igazaknak adandó örök dicsőséget”.

A befejezésben az előbb elmondottak nyernek megerősítést, hisz Temesvári zárszóként Szent Jeromos látomását közli a rettenetes trombitáról, amit az Érdy-kódex szerzője a maga helyén, az arkangyal megszólalásánál hoz, a 2.1.3. pontban. A Névtelen egy mondatban összegez és egy könyörgéssel zár, mely Pelbártnál egy rövid buzdítás: „Kérjük tehát Krisztus Urunkat, hogy adjon nekünk kegyelmet e jelenvaló és dicsőséget az eljövendő életben.”

Lassan világossá kezd válni előttünk a két prédikátor koncepciója. Ehhez azonban még egy bizonyítékkal szolgálnunk kell, amely nagyon tisztán mutatkozik meg. Ezek pedig a felkiáltások.

Temesvári Pelbártnál a Szent Jeromos példa után: „Mit csinálsz, ó szerencsétlen bűnös, amikor nem félsz? (...) Ó, te szerencsétlen, ki tele vagy a bűn mocskával, mit szunyókálsz, mit nemtörődömködsz? Forgasd elmédben Szent Jeromos szavait, hogy rettegj az ítélettől és tarts bűnbánatot, máskülönben ó mily keserű lesz számodra e hang, ó mily rettenetes...”

Míg a Karthauzi Névtelennél ugyanennél a példánál: „Ó szerelmes atyámfia, ha ez nagy szent jámbor ilyen igen félt az ítélettől, hát mit tegyünk, kik soha bín nélkül nem akarunk élni?”

Pelbárt prédikációjában a megszólítás alapján úgy tűnik, hogy számára a hallgatóság idegen: kívülállóként, megtérésre szoruló tömegként jelenik meg, míg az Érdy-kódex szerelmes Atyámfiainak, mai nyelven mondhatnánk testvéreinek nevezi olvasóit.

Összefoglaló megállapítások

Temesvári Pelbártnak a magyar irodalomra való hatásáról Horváth János így gondolkodik: A 14.-15. század” a magyar nyelvűségbe való átszivárgások kora. A korszak végén Temesvári Pelbárt hatalmas alakja áll, s amit ő latinul megírt, azt tudós rendtársai már csak magyarul tudó apácák kolostori irodalmába szórják szét, vetőmag módjára.”

Két – az Utolsó ítéletről szóló – prédikáción keresztül bepillantást nyerhetünk a középkor magyar irodalmának e jeles műfajába. Bár azonos időben keletkezett alkotásokról van szó, e rövid vizsgálódásunkkal is jelentős különbségeket fedeztünk fel a két író művén keresztül.

Amint láthattuk a két kortárs szerző esetében, a nyelvi különbözőségeken túl lényeges eltérés mutatkozik az Utolsó ítélet teológiai, homiletikai koncepciójában. Bár középkori szöveget nagy merészség a 20. századi ember szemével megítélni, mégis mondhatjuk, hogy a Karthauzi Névtelen állásfoglalása e két tárgykörben haladóbbnak hat. Temesvári művészetét dicséri – ahogy Hyeronimus Boschét is –, hogy az érzelmekre ható rettenetes képekkel, a félelemre alapozva megtalálta az utat a középkori ember képvilágához. Élénk, mozgalmasságával szinte moziként hatott, akár egy rémtörténet zsúfolt vetítőteremben. Napjainkban azonban a negatív értékek felvázolásával kevésbé hat előremutatónak, mint a Karthauzi, aki a pozitív értékek felmutatásával kívánta hallgatóiban elérni az Örök élet vágyát, ahogy Fra Angelico is. Két ellentétes pedagógiai, ill. pasztorális módszer: a negatív és a pozitív motiváció.

A mai ember számára a Karthauzi szerzetes gondolkodása áll közelebb. A Névtelen a Bírót hatalmasnak nevezte, elhelyezve ezáltal az embert a maga méreteivel a világban, de mégsem, mint nyomorult, bűnös kárhozatra ítélt férget, hanem olyan teremtményt, akinek felkínáltatott az örök üdvösség, csak el kell nyernie az „igazságtevő hatalmas Bíró” előtt. Mint az előbb mondtuk, magát a Bírót soha nem nevezi rettenetesnek – ellentétben Pelbárttal –, csupán az ítéletet. Ezáltal a mű hordozza az irgalmas, de igazságos Isten bonyolult, ember számára felfoghatatlan kettősségét. Teológiája emberközelibb, ezért akár fele együtt ma is mondhatnánk: „kérjük azért a mi édes Teremtőnket, és a Megváltót, Krisztus Jézus kirányinkat, hogy adjon malasztot itt jól élhetünk, akkoron gonosztól megszabadulhatunk, és annak utána az ő választott híveivel ő szent országában részesülhetünk örökkül-örökké. Ámen.”

IRODALOM

Mihályfi Ákos. Az igehirdetés. Szent István Társulat, Budapest, 1927.

Fila Béla: A kegyelem beteljesedése. Pázmány Péter Hittudományi Akadémia- Jegyzetosztálya, Budapest, 1992.

Horváth János: A magyar irodalmi műveltség kezdetei. Reprint. Budapest, 1988, 111-159.p.

Temesvári Pelbárt: Advent I. vasárnap, III. sermo. Fordította: Déri Balázs (kiadatlan).

Somlyói Tóth Tibor: Joculator Dei. Vigilia, 1978. május, 304-312. p.

V. Kovács Sándor. Temesvári Pelbárt egy korszakváltás sodrában. In.: Temesvári Pelbárt válogatott írásai. Budapest, 1982, 413-441.p.

Karthauzi Névtelen: Adventben másod vasárnap (Az utolsó ítéletről). A néma barát megszólal. Budapest, 1985. 31-35. p.

Madas Edit: A karthauzi Névtelen kódexe. Uo., 545-553.p.

Bán Imre. A Karthauzi Névtelen műveltsége. Budapest, 1976.